

СВІТАНКИ І ЛАБІРИНТИ ФІЛОЛОГА

Нова книжка відомого українського науковця приємно вразила прихильників його творчості, зокрема, неординарністю викладу спогадів про прожите й пережите, що немов визріло з озвученої автором думки-підказки Г. Г. Маркеса – “треба писати спогади тоді, коли ще щось пам’ятаєш” [7, 23]. У назві її (“*Вечірні світанки: Берибіське Гуляйполе, “Від Києва до Лубен” і літературні візії*”) поєднались геокультурні топоси “умоспоглядальних мандрів” авторської постаті М. Наєнка просторами і глибинами своєї пам’яті. Пам’яті біографічної, історичної, культурної, географічної, літературної, літературознавчої, есеїстичної, публіцистичної, в якій відчувається співвіднесеність як з бахтінською думкою про “етичний момент змісту, завершуваний формою... як формою саме даного змісту”, що уособлюється і постає предметом “актуальних моральних чи політичних оцінок”, і вводить подію власного життя “в ширші соціальні і історичні зв’язки” [2, 298], так і поодинокую поки що для нас жанровою автобіографічністю, яка неоднозначно перегукується з мемуарними жанрами. А притаманна оповідачеві здатність до самоіронії, значний рівень сміхової культури, прояви ексклюзивної ментальності, культурного досвіду реалізувались у назвах і змісті численних розділів і не менш численних підрозділів (кожний із яких є тематичною сторінкою змістовного життя), доповнених поглядом на фотозображення з коментарями, примноженими белетристичністю викладу. І все це оприявлене у книжці химерним відтінком у її змісті, бо, як зазначив мемуарист, “не обійшлося без згадки про диво – випадковості, що межують з містикою”, водночас відкриваючи можливість для певної міфологізації імені автора і добре відомих йому письменників-шістдесятників. Тому й дозволив він у своїх спогадах певні довільності, орієнтуючись, очевидно, на відому думку М. Бахтіна: “Багато хто з критиків і істориків в літературі оволодів високою майстерністю оголення етичного моменту шляхом методично продуманого напівестетичного переказу” [2, 298]. Водночас наявні в книжці і дотепний жарт, і самоіронічність мислення, і щире каяття за свою юнацьку нерішучість чи надмірну гостроту суджень, у чому бачиться підтвердження думки, що культурними артефактами в людині є не лише ідеї, а й емоції. Подібна оповідь близька до тієї, про яку говорив Фуко, аналізуючи “Діалоги” Руссо: слід досягати “найприроднішого способу вираження... в кожній із форм того, про що мовиться” [9, 11]. Трепетно викладений текст видання дав автору беззаперечні підстави присвяти його своїм Батькам. Їхнє фотозображення, з якого (та з зображення його рідної хати) розпочинається оповідь, дає можливість читачу, на мою думку, багато чого дізнатися про один із українських селянських родів, з якого вийшов і сам автор, і його діти та внуки, в яких відбилися найхарактерніші риси формування повоєнної української інтелігенції. Розповідь про це являє собою той “анти-сповідальний” текст, про який свого часу говорив Фуко. Його (текст) укладено з монологів, які часом перериваються, потім доповнюються, а в кінцевому підсумку виливаються у звучання “безпосереднього голосу” того, кого ми сприймаємо як Автора.

Безперечно, автобіографічний текст Михайла Наєнка, що міститься всередині інших (літературних, літературознавчих, есеїстичних, меморіальних) типологізується з книжками-досвідами знакових постатей культури і часу (І. Дзуби, І. Жиленко, А. Дімарова, М. Коцюбинської, А. Горської, М. Вінграновського, О. Лупія, С. Аверинцева й ін.), що поєднані не лише приналежністю до когорти, яка формувала особливу атмосферу свого часу,

але й явила те, що М. Бахтін означив терміном власної наукової поетики: “безперешкодне переживання себе, свого життя” [1, 139]. Оце “переживання себе” (інакше кажучи, “вичерпне здійснення і вираження життя мого я”) [4, 659] характеризує життєву позицію всього покоління шістдесятників, антропологічну силу якого наша культура не знала ні до, ні після нього. Мимоволі згадується Рікерово визначення кута зору щодо вибору сутнісного. Такою видається й позиція автора “Вечірніх світанків...”, яка, з нашого погляду, певною мірою дистанціюється від відомої думки І. Дзюби про те, що в ті (шістдесятницькі) часи людські чесноти зводились в основному до потреб панівного режиму. Якщо так, то звідки ж тоді бралися сили у того ж покоління шістдесятників, щоб “рости і діяти”?..

Композиційно книжка-досвід М. Наєнка не порушує усталену традицію, маючи виразне біографічне обрамлення – від дитинства до сьогодення. Свідоме життя його започатковувалось подією, яка осіла в пам’яті на все життя і багато в чому його визначила: початок війни, німецькі літаки, що летіли над головою дворічної дитини, і слова Батька щодо цієї дивної події: “Це не наші літаки. Наші не такі... Це якісь чужі” [7, 23]. Так набувався травматичний досвід, що закарбував і батьків коментар / реакцію на трагічну реальність, про яку від того часу говорилося осмислено, увиразнюючи пам’ять про інші, дуже ранні дитячі враження про війну, перші повоєнні тяжкі роки, позначені травматичними зарубками в душі підлітка. І лише надалі, у 1960-ті, все поєдналося з юнацьким поривом, з прагненням знайти себе як філолога і поєднатися з “народним ладом мислення” (про який так переконливо саме в 1965 р. писала М. Коцюбинська). Сьогодні дехто намагається вилучити це з історії людської пам’яті як негативний досвід радянської цивілізації, з її дедалі більшою міфологізацією та подробицями буденного життя, яке не завжди збігалося з компартійними гаслами та постановами. А був же там не тільки негативний досвід, що засвідчило, зокрема, й формування покоління шістдесятників. На самому негативі воно б не сформувалося. Було тоді й “подвійне дно”, про яке свого часу говорив Б. Ступка: “...Одне говоримо – інше маємо на увазі” [8]. Оце “інше” мало найбільший вплив на формування в тодішніх молодих людей інакших цінностей життя, вишуканих естетичних смаків, у яких відбивався таки не власне радянський, а загальнолюдський зміст.

Цим і приваблює автор “Вечірніх світанків...”; у книжці бачимо досвід того, як у складних, не завжди сприятливих життєвих ситуаціях опановувались інші “форми людської самоорганізації” – сила і вміння “самостояння”, житейська міць і мудрість, уміння мислити і усвідомлювати. М. Мамардашвілі про подібну ситуацію писав: “Наше переживання супроводжується відстороненим поглядом на світ: світ немов виштовхує тебе в момент переживання із самого себе, відчужує, і ти раптом ясно щось відчуваєш, усвідомлюєш” [6, 17]. Проте така зупинка перед життям як дивом, від чого зринає запитання – “чому це тебе так вражає?” (за М. Мамардашвілі) – далеко не всім підвладна. М. Наєнко зумів зупинитись перед прожитим на певну історичну мить, хоч це надто складна річ, бо потребувала неабияких зусиль, реалізованих у замислах, але не лише в усталених традиціях, а й через їх стишення, явленість іншої культури оповіді, в якій перетинаються біографіка, геокультурний обрис краю, власні художні твори і переклади, есеїстика, критика, літературознавчі розмисли (акцентуючи започатковане в його книжках “Художня література України...” чи “Інтим письменницької праці”). А також – у публіцистичних вкрапленнях (які, щоправда, менш привабливі і не завжди достатньо вивірені часом). Усе означене виразилось в об’ємній інформаційній насиченості, що прочитується як текст культури, а саме: фото- і живописним матеріалом з історії України, рідного краю, родини, столичного і зарубіжного буття відомих письменників,

акторів, науковців, однокласників, однокурсників (з технікуму й університету), колеґ і всіх нас, учнів, навіть тих, з ким колись життя розвело. Уся ця інформація подана не в буденному переліку, а співвіднесена з історією України, сім'ї, численного іменитого оточення, на тлі якого автобіографія особистості стишується, а тому сприймається і як оповідь про історію життя підлітка, який вирушив у світ “незнаними шляхами” у пошуках своєї долі і таки її знайшов, і як спосіб її подання в культурі – у плавних переходах від думки біографічної до власне творчої з ледь відчутним напластуванням прози шістдесятників про “малу батьківщину”, а також відлунням сьогоденної “професорсько-університетської романістики”.

У біографічній оповіді М. Наєнка домінує культурна функціональність, надаючи особливого значущості реальним фактам і подіям. Через їх споглядання й осмислення розгортається цінність окремого, індивідуального існування, його соціальна ідентифікація. Автор бережно апелює до філософської змістовності буденного життя з його розумінням життя, смерті, долі у трагічних колізіях ХХ ст. (голод, війна); у баченні його упорядкованості, певної ритуальності, закарбованих у пам'яті житейських ситуаціях, історіях, що ставали прикладом для наслідування, можливо, навіть інтуїтивно чи підсвідомо. Але є й те, що вилилось у белетристичні сюжети, і тоді біографія як така поступається перед біографічною оповіддю, акцентуючи приховані чи нерозкриті особливості не лише автора, а й покоління. При цьому біографічна думка не перебивається, не усувається, а наповнюється емоцією, розширюючи межі біографіки.

Крім цікавої інформаційної наповненості, стилістично сприйнятного викладу (навіть про дуже особисте, лірико-романтичне доростання автора до таємниць юної закоханості, чого майже ніхто з мемуаристів не зважається торкатися), оповідь М. Наєнка сповнена проблемами, що не обтяжують, а спонукають до спогадів і роздумів про те, як змогло це покоління, не відриваючись від власних коренів, стати потужною українською інтелігенцією без крайнощів до “стандартизованої масової інтелектуальної праці” [5, 285]. Це питання сьогодні актуальне більше ніж будь-коли, бо ми таки поповнилися “інтелектуалами масового зразка”, яких не так легко потіснити. Ця “хвороба” нашого часу, на щастя, не торкнулась шістдесятників як інтелектуальної течії, пережитої Наєнком, позиція якої заснована на осягненні цілісності часів, своєю пам'яттю, духовною необхідністю утримуючи їх розривність / нерозривність і прагненням увійти в історичне буття, але не в те, що його пропагували чи рекомендували багато разів переписувани підручники. Покоління 1990-х це, на жаль, недооцінило.

Саме ці біографічні етапи, що в спогадах набувають відтінку життєвих легенд, поєднуються в біографічну цілісність, до якої входять і життєвий шлях, і доля. Водночас у ній (біографії) проглядається феномен, уже означений науковцями як біографічна свідомість епохи, тобто усвідомлення того, що відбулось у житті в своїй завершеності щодо обраної професії, а саме – науковця. І тут М. Наєнко не видається “занудою”, не переобтяжує виклад своєї біографії розповіддю лише “про свої “діла”” [7, 373], а міркує про усталений канон шістдесятників, подаючи цілісну картину епохи в деталях, подробицях, які все ще залишаються недостатньо відомими. Акцентує на цьому, зокрема, в оповіді “Про шістдесятництво в студентському цілинному і літературному розумінні”, у спогадах про свої трудові семестри на будівельних майданчиках країни, як і далі – про працю в Музичному училищі імені Глієра, в журналах “Знання та праця” і “Українська мова і література в школі”, а потім в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка, Київському національному університеті. Ця розповідь сприймається в усіх випадках як розповідь про життя-буття творчих колективів, імените оточення. Найбільше приваблюють спогади про подаровані випадком і долею зустрічі з класиками – М. Рильським,

А. Малишком, П. Тичиною, – що переходять у наукове сьогочасне осмислення сприйняття поетами-класиками поетичної шістдесятницької хвилі (чим не тема для наукового дослідження?). Серед тієї “великої”, іменитої когорти автор виокремлює тих, кого слухав, бачив, хто запав у душу і вже тоді сприймався знаковими постатями особливого часу в українській культурі, акцентуючи статус зустрічі як “іманентного обміну вищими цінностями”, осмислений у статусі “моя зустріч в бутті-події”, інтелектуально-філософського явища, що виглядає як “ланцюг у ряді біографічних подій”, зі змістом над-біографічним (за К. Ісуповим) [3, 404]. “Зустріч” – визначальний сегмент оповіді М. Наєнка, що пов’язує в ній усе з усім, є “вузлом” подій із тим соціальним аспектом життя для юнака шістдесятих років, що формував вільний, змістовний і бажаний його життєвий вибір. Ось чому в спогадах про такі доленосні зустрічі поєднуються *impressio* 1960-х з напластуванням його втрат, з непередбаченістю наслідку в поєднанні з сьогоденним самоусвідомленням такої події на тлі збережених вимірів студентської, молодіжної пам’яті. Цим і хвилює образ місця дії, яким є, наприклад, 142-а аудиторія Київського університету, “заповненої” майстерно прописаними літературними портретами легендарних шістдесятників. Так, Іван Драч запам’ятався, як і всій читацькій аудиторії, “патлатою” головою, “сократівськими записинами”, коли читав “Соняшник” чи “Сонячний етюд”; Микола Вінграновський – кровним зв’язком із Довженковою кінопоезією; Василь Симоненко – виступом, але, на жаль, не в 142-й аудиторії, а в тодішньому Жовтневому палаці “за півроку до насильницької його смерті” [7, 220]; Ліна Костенко – історією про розсипану верстку “Зоряного інтегралу”, про яку ходили легенди і яка все ж збереглась і читалась у кімнатах студентського гуртожитку (і не лише в Києві); Борис Олійник – і тоді, і тепер міцно укоріненою позицією “на сторожі людяності” [7, 556]; а трагічна постать Алли Горської подана не лише з допомогою фото (як і Опанаса Заливахи), а й знищеного їхнього вітражу в Київському університеті та “метафоричним протестом” студентства щодо цієї драматичної події [7, 241]. До цих великих шістдесятників вписаний і тихо-ліричний поет Володимир Підпалий, чия творчість була продовженням символістських традицій, поет, який, з нашого погляду, сповідував естетику *ins blaue* (до блакиті) і досі належно так і не оцінений. Погляд М. Наєнка на нього поєднує захоплення талантом і тугу від того, що за життя митцеві не все було сказане...

Серед “розсипаних перлів” у спогадах М. Наєнка особливу увагу привертають розповіді про науковців – Л. Новиченка, М. Сиваченка, Л. Коваленка, І. Дзюбу, чії напрацювання були затребувані в 1960-ті, не втрачало воно своєї значущості з роками і тому навіть міфологізувалося як взірець і приклад. І тут роздуми автора “Вечірніх світанків...” розгортаються в слово про їх “авторство і авторитет”, увиразнюючись унікальною світлиною, на якій зафіксовані тоді молоді, а нині вже класики-письменники М. Вінграновський, Є. Гуцало, В. Дрозд, Гр. Тютюнник, В. Шевчук, Б. Олійник поруч із з науковцями В. Дончиком та Л. Коваленком. Що може бути виразнішим за такий зв’язок часів! Хіба що сам час 1960-х, у якому М. Наєнко спробував освітити маловідомими чи недооціненими гранями “велике”, за його виразом, шістдесятництво і “мале” – про долю тих, чії імена і творчість були відомими обмеженому колу сучасників. Це ще одна тема для сучасних досліджень, бо зміст “малості” далеко не адекватний слову. На особливу читацьку і наукову увагу заслуговує, зокрема, думка М. Наєнка про “Мале шістдесятництво”, до якого входять “близько сотні письменників, які в 1960-х роках опублікували теж близько сотні (чи й більше) книжок поезії і прози” [7, 299–300], але без “головної художньої якості, яку принесли в літературу Великі шістдесятники” [7, 300]. Ідеться про те, що писалось і читалось “у школах та клубах сіл”, як і міст, створюючи особливу

“мислячу ауру”, і що ми, підтримуючи думку автора спогадів, означили б як *масову літературу* шістдесятництва чи “другу її полицю”, часом не менш популярну за високу. Саме з “масовою” (за своїм походженням) співвідносить автор і власну творчість – прозу, поезію, переклади. І – наголосимо – пізнішу науково-педагогічну, яка нині добре відома не лише в Україні, а й у деяких зарубіжних осередках філології.

Біографічна оповідь М. Наєнка забезпечена потужним геокультурним тлом із оприявленими в ньому глибокими знаннями про свій край: “Не моя національність, а я в національності”, – як писав М. Бахтін [1, 238]. Такий рівень притаманний загалом усьому поколінню шістдесятників, яке створило “малу батьківщину” не лише як художній образ, а й як духовний феномен буття. У ньому поєдналися його історичні, географічні, загальнокультурні знання про край, його життєві реалії в поєднанні з художнім посилом “сільської прози”, що набуло ознак і смислу геокультурної цілісності, тобто взаємодії у географічному просторі явищ культури і цивілізації, з якими завжди було прагнення ідентифікувати себе як одного з чинників біографічності. Тут загалом маємо дуже вагомий напрацювання. Скажімо, співвіднесеність аналізу міфопоетики Лесі Українки з осмисленням геокультурності Лесиного краю переконливо й виразно здійснена Л. Скупейком у відомому дослідженні “Міфопоетика “Лісової пісні” Лесі Українки”, масштабність позиції С. Гальченка, який прагне зібрати докупи все, що стосується життя й розкиданих по всьому світу творчо-біографічних джерел Тараса Шевченка та ін.

Оповідь автора рецензованого видання передбачала необхідність проговорити й прописати єдність біографіки з географією і культурою Шевченкового краю. Те, що прописане автором, вражає знанням історії краю ще від XV ст., особливостями життя селянських сімей, з акцентуванням ролі ледь не кожної сім’ї в бутті села. Та найпривабливішими видаються пошуки можливих Тарасових шляхів у цьому краї у геокультурному аналізі повісті “Наймичка” зі співвіднесенням з відомими живописними речами, зокрема В. Штернберга “Пастушок”, “Кобзар з поводирем”. За припущенням автора, ці живописні речі могли бути навіяні спогадами Шевченка про власні “пастуші будні та чумацькі мандри” [7, 53], з образом річки Тікич у “Наймичці”. Так спогади XIX ст. і сьогодення (з напластуванням художньої образності) створюють особливу (Шевченкову) геокультурну цілісність, на якій формувалось уже нове покоління зі своїм раннім змузненням і почуттям відповідальності [див. фото, 7, 175].

Думкою про пошуки Шевченкових шляхів, пам’яттю про приналежність до Шевченкового краю сповнені не лише спогади про дитинство і юність, а й самостановлення як людини і науковця з актуалізацією психологічної співвіднесеності з культурою Черкащини, Полтавщини, Києва, в контексті яких подається власна біографія і водночас біографія часу. На геокультурному тлі біографія набуває цінності індивідуального життя, бо воно подається як сформоване в гармонійній єдності з культурно-історичною спільнотою, з пам’яттю про неї. До того ж жанр біографічної оповіді розпросторений не лише вкрапленнями історико-геокультурного характеру, а й літературознавчо-есеїстичного, розгортаючись сьогодні як своєрідне звернення / повтор до відомих роздумів М. Бахтіна, які ми всі поступово опанували: “Я не починаю життя.., я можу вчиняти й оцінювати на основі вже даного і оціненого життя; низка вчинків починається не з мене, я тільки продовжую його (і вчинки-думки, і вчинки-почуття, і вчинки-справи)... У питанні: хто я, звучить питання: хто мої батьки, якого я роду. Я можу бути тільки тим, що вже суттєво є; своє існування вже *буття* я відкинути не можу, бо воно не моє, а матері, батька, роду, народу, людства” [1, 238]. Серед такої лавини спогадів, фактів, зустрічей, а також численних фотозображень вражає одне, де автор спогадів постав таким, яким його навряд чи хто бачив, скажімо, біля руїн рідної хати з таким

коментарем: “В якомусь році (2000?) ще існували недоруйновані рештки нашої хати. Я закусив губи, щоб не заридати вголос на тому руйновищі...” [7, 380]. Далі – ще одне фото і констатація: “Уже цього кутка в селі немає” [7, 381]. Драматизм цієї констатації перегукується, мабуть, зі спогадами всіх, хто пережив мить розлуки з Батьківським гніздом, а також з відомою і близькою кожному поетичною думкою талановитого шістдесятника Геннадія Шпалікова:

По несчастью или к счастью,
Истина проста:
Никогда не возвращайся
В прежние места.

Даже если пепелище
Выглядит вполне,
Не найти того, что ищем,
Ни тебе, ни мне.

Путешествие в обратно
Я бы запретил,

Я прошу тебя, как брата,
Душу не мути.

А не то рвану по следу –
Кто меня вернет? –
И на валенках уеду
В сорок пятый год.

*В сорок пятом угадаю,
Там, где – боже мой! –
Будет мама молодая
И отец живой.*

Курсив – спеціально для автора “книжки-досвіду”; він усіх нас – воєнне і повоєнне покоління, поета і рецензента – поєднав із роздумами про шістдесятництво, про час і про себе, про дальші і ближчі від нас епохи. Вони незворотні, звичайно, але варті того, щоб на них озиратися, щоб найцінніше в них залишати в своїй пам’яті і нести в свідомість дедалі нових поколінь геокультурного українського простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Русские словари; Языки славянской культуры, 2003. – Т. 1. – С. 69–264.
2. Бахтин М. К вопросам методологии эстетики словесного творчества // Бахтин М. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Русские словари; Языки славянской культуры, 2003. – Т. 1. – С. 265–325.
3. Исупов К. Встреча // Культурология. Энциклопедия: В 2 т. –Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2007.– С. 404–405.
4. Ляпунов В. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. Комментарии // Бахтин М. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Русские словари; Языки славянской культуры, 2003. – Т. 1. – С. 492–706.
5. Мамардашвили М. Интеллигенция в современном обществе // Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1992. – С. 283–290.
6. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1992. – 416 с.
7. Наєнко М. Вечірні світанки: Берібіське Гуляйполе, “Від Києва до Лубен” і літературні візії. – К.: ВЦ “Просвіта”, 2015. – 568 с.
8. Ступка Б. Лучшие цитаты // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/news/14413812.html>
9. Фуко М. О “Диалогах” Руссо // Мишель Фуко и литература: Научный сборник. – М.: Экон-информ, 2011. – С. 6–20.

Отримано 2 листопада 2015 р.

м. Дніпропетровськ